

Heidegger és a *Fekete füzetek*

Mottó: Alles ist Seyn.

Az alábbiakban a *Fekete füzetek* eddig megjelent köteteinek formai és tartalmi jellegzetességeit tekintem át, különös tekintettel a feljegyzések sajátos műfajára, melyet kapcsolatba hozok Pascal *Gondolataival*, ill. az alexandriai sztomata műfajával. Külön hangsúllyal elemzem az egyes kiemelkedő személyiségeket és gondolatokat, akik és amelyek a munkában felbukkannak, így Jaspers személyét és az embernek mint historikus élőlénynek a gondolatát. Áttekintem a szövegek egyes részeivel szemben felhozott antiszemitizmus vádját, amelynek kapcsán arra jutok, hogy az érintett kijelentésekben Heidegger téved: nem előítélet, hanem filozófiai tévedés esete áll fenn. Végül két kritikus pontot mutatok be, amelyek kapcsán a *Fekete füzetek*, egyben Heidegger szélesebb értelemben vett életműve is bírálható és bírálendő.

(*Hogyan olvassunk Heideggert?*) Heidegger munkáinak olvasása közismerten nehéz. Több oka is van ennek: egyrészt a gondolatmenet sűrűsége, elliptikussága, ami megnehezíti a mondandó követését. Másrészt az a sajátos mód, ahogyan Heidegger a német filozófiai nyelvet használja: egyszerre épít a kifejezések eredeti filozófiai jelentésére (pl. *Dasein*, Christian Wolf óta az *existentia* fordítása), másrészt asszociációs körére is (*Dasein* mint jelenlét, meglét). Harmadrészt nem egyszerűen interpretátora korábbi gondolkodóknak és gondolataiknak, hanem gyökeres újraértelmezésüket kínálja. Főképpen Kant-könyvétől¹ kezdve a filozófiatörténet jelentős alakjainak értelmezésében hasonlóan jár el, mint a német nyelv filozófiai alapszavaival: egyrészt megragadja néhány alapvető gondolatukat, másrészt annyira újszerű, sokszor nehezen követhető értelmezésekbe bocsátkozik, amelyek saját gondolkodásának újszerűségét hivatottak bevezetni és kifejteni.

Ezért Heideggert németül kell olvasnunk, különben nem látjuk jól a jelzett asszociációs kört. Kicsit hasonló helyzetben vagyunk Heidegger legtöbb szavával, mint Hegel *aufhebenjével*: nem jó a magyarázó fordítás (megszüntette megőriz), sem a latinizáló fordítás (szublál, szubláció), mivel mindkét esetben az eredeti fontos dimenziói vesznek el: egyfelől a szavak természetessége, másfelől a jelentés fontos tartalmai. Heidegger nomenklatúrája ugyanis alapvetően egyszerű, még ha egyes kifejezései szokatlanok, későbbi kifejezései, pl. *Ge-stell*, modorosnak hatnak is. Ám a legtöbb esetben a kifejezések alapjelentéséből indul ki, olykor továbbértelmezve ezeket, például az első ízben filozófiai jelentőséggel általa használt kötőjeles írásmód (pl. *vor-stellen*, *Vor-stellung*) által.

Továbbá Heideggert visszatérően szükséges olvasni, vagyis egyes szövegeit, szövegrészeit újra meg újra végig kell nézni, át kell olvasni, s ebben a többszörös olvasásban lehetséges megközelíteni a szükséges megértést. Ez utóbbi további nehézségét, ti. a mondandó olykor gyökeres újszerűségét csak a gondolkodás alapos megismerésével lehet értelmezhetővé tenni.

A „Hogyan olvassunk Heideggert?” kérdésre azt az összefoglaló választ lehet adni, hogy holisztikusan. Ez annyit jelent: szükséges megértenünk a heideggeri gondolkodás egészét, amennyire ez lehetséges, mégpedig abban az összefüggésben, amelyben ez a gondolkodás elhelyezkedik. S ez az összefüggés a nyugati filozófiáé. Ezért a nyugati

gondolkodás hagyományát kell ismernünk a maga összefüggésében és összefüggéseiben ahhoz, hogy Heidegger sajátosságát, egyes állításainak beágyazottságát, illetve újszerűségét megragadhassuk.

Legyen szabad itt egy klasszikus párhuzammal élnem: Ágoston gondolkodása magával ragadó, eredeti, valamint bizonyos pontokon újszerű. Ahhoz, hogy Ágoston gondolkodását megértjük, egyrészt magát a szerzőt kell gondolkodása egészében felfognunk, amihez kiváló kiindulópontot jelent klasszikus munkájának, a *Vallomásoknak* az ismerete. Másrészt azonban ismernünk kell a kontextust, amelyben élt és dolgozott, vagyis a görög filozófiát, a latin előzményeket, a keresztény iratokat, sőt akár Ágoston sajátos társadalmi helyzetét, pun anyanyelvét is. Nyilvánvalóan nem a specifikus ismeretek túlzott bőségére gondolok itt, hanem az összefüggések megragadására. Ekképpen lehetséges Ágoston írásait megértenünk mind magukban, mind összetartozásukban a korszak előzményeivel és jelenével.

Ehhez hasonló a helyzet a legtöbb gondolkodóval, de különösen Heideggerrel, mivel ő – Ágostonhoz hasonlóan – egy korszakhatár gondolkodója, aki egyszerre összefoglal, sajátosan értelmez, és radikálisan meghalad. Erteni szükséges saját magát saját maga alapján, de méginkább a 19–20. századi filozófia legfontosabb fejleményeinek közegében, sőt, a nyugati gondolkodás egész hagyományában. Így válik lehetővé annak megértése is, hogy Heidegger mi módon haladja meg a korát és mutat előre.

Minderre következhet az értékelés, amelynek egyik oldalán talán Alasdair MacIntyre szélsőséges állásfoglalása helyezkedik el – amely szerint Heideggert a francia tisztnek, aki 1945-ben letartóztatta, a helyszínen le kellett volna lőnie –, a másik oldalon pedig egyes Heidegger-filológusok szinte kultikus viselkedése.² Ha megértjük Heideggert, megértjük átfogó jelentőségét is a nyugati gondolkodás egészében, de egyben azt is megértjük, hogy egyetlen gondolkodó, legyen szó akár az isteni Platónról, akár az emberi Heideggerről, nem állhat kritikán felül. A jelen referátum végén magam is megpróbálkozom néhány kritikai szempont azonosításával.

(*A Fekete füzetek jellemzése*) Mielőtt ez utóbbi közelébe jutnánk, vegyük elő a *Fekete füzeteket*. A *Schwarze Hefte* (a továbbiakban Fekete füzetek) az említett olvasási problémákon túl formai nehézséget is tartalmaz, ti. a műfaj szokatlanságát. Peter Trawny pontosan fogalmaz, amikor a GA vonatkozó kötetei utószavának visszatérően ismételt részében azt állítja, hogy „A »Fekete füzetek« formája a maga módján nemcsak Heidegger munkáiban egyedülálló, hanem az egész 20. századi filozófiában.”³ Trawny megállapítása szerint a Fekete füzetek *Denktagebuch*, gondolati napló. Maga Heidegger azt állítja, hogy a jegyzetanyag nem egy rendszeres mű alapjául szolgál, hanem sokkal inkább „az egyszerű megnevezés kísérleteit” tartalmazza.⁴

A Fekete füzetek formai értelmezésekor fontos kiindulópont magának a szerzőnek az állítása. Tudjuk, hogy Heidegger egyrészt a hagyományos értekező próza vonalát folytatta disszertációjában, habilitációs írásaiban, a *Lét és időben*. Másrészt – a *Mi a metafizika?* előadásával kezdve – kiépítette sajátosan sűrű, esszéisztikus prózáját, amely nem tér el az értekező próza nyugati hagyományától, de azt különleges hőfokra hevíti. Ezt a vonalat folytatja számos más, későbbi írása, így a *Humanizmus-levél* háború után publikált szövege. Mindezzel párhuzamosan készült a továbbfejlesztett értekező prózai forma, amelynek középponti kifejezése a *Beiträge zur Philosophie. Vom Ereignis* (GA 65). S külön meg kell említeni költői szövegeit, amelyek szóhasználata, olykor dikciója is a GA 65 vonalát követi.

Ebben az összefüggésben a Fekete füzetek sajátos helyzetű. Nem folytatja azt a törekvést, amely a GA 65 sokszor nagyon nehezen követhető prozódiját jellemzi. Sokhelyütt visszatér az értekező próza hagyományához, olykor vázlatosan, máskor a költőiséghez

közelítő módon, de semmiképpen sem elrugaszkodva ettől. Ezért az olvasó először is arra figyel fel, hogy a Fekete füzetek valóban leginkább olvasónaplóra, gondolati naplóra emlékeztek, hiszen nemcsak filozófiai, hanem történeti, sőt életrajzi pontokat is említ, megnevez, olykor részletesebben is kifejti. Miként kommentárjai megjegyzik, a középponti gondolatok rímelnék más, a korszakban keletkezett Heidegger-művek gondolataival, így az ún. „léttörténelmi írásokéival”. Ilyenek a *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)* (GA 65, 1936–1938), *Besinnung* (GA 66, 1938/39), valamint a későbbi *Geschichte des Seyns* (GA 69, 1939/40), *Über den Anfang* (GA 70, 1941), *Das Ereignis* (GA 71, 1941/42).

A Fekete füzetek szövegei a Heidegger fő alkotói időszakának kezdetétől élete végéig tartó folyamat egészében keletkeztek, ezért egész gondolkodását jellemzik. Valóban a legalkalmasabbak arra, hogy e gondolkodó nagy összefüggéseit felfogjuk. Itt meg kell azonban említeni, hogy az összkiadás 98–102 kötetei még nem jelentek meg, s e kötetek a Fekete füzetek néven emlegetett irategyüttes további részeit fogják tartalmazni. Tehát az értelmezés folyamata csak e kötetek kiadása után bontakozhat ki, a jelen helyzetben még mindig töredékességre vagyunk itélve.

Műfajilag a következőt tartom fontosnak leszögezni: lehet, hogy a Fekete füzetek a 20. századi gondolkodásban egyedülálló formát mutat, de ez nem áll a nyugati gondolkodás történetére. Pascal *Gondolatai* ugyan szándéktalanul mutatnak hasonlóságot Heidegger naplóival, hiszen a francia tudós esetében valóban töredékben maradt mű jegyzeteiről van szó. Ám az alexandriai eredetű „szöttesek”, „szönyegek” (*sztromateisz*) műfaja oly sokrétűen kidolgozott volt és oly mélyen hatott a nyugati gondolkodásban, hogy az ehhez való formai sajátosságot nem tekinthetjük véletlennek. Gondoljunk Alexandriai Kelemen *Szstromateisz* c. munkájára, amely egyfajta szabadon szőtt gondolati napló, a rendszeresség minden árnyéka nélkül. Ha egy gondolatmenet véget ér, a szerző a legönkényesebben kezdhet hozzá a következő, rövidebb vagy hosszabb feljegyzés kibontásához. Jegyezzük meg, hogy Ágoston *Isten államaról* c. műve – Heidegger ifjúkorában sokat olvasott szövege – ugyancsak a szöttek műfajához tartozik. Heidegger füzetei ehhez a műfajhoz erős hasonlóságot mutatnak.

(*Néhány kiemelkedő gondolat*) A megjelent köteteket két szempontból vizsgálom: a jelentős alkotók nevéhez kapcsolódó gondolatok, illetve egyes, Heideggerre jellemző fogalmak szerint. Egyikre nézve sem kínálhatok teljes körű értelmezést, csupán néhány jellegzetes mozzanatra szorítokozom. A nevek körében érdemes megnézni, Heidegger hogyan viszonyul Platónhoz, Kanthoz, Nietzschehez, illetve kortársai közül különösen Jaspers-hez, aki 1945 után átvette a „vezető német filozófus” szerepét az azt korábban betöltő Heideggertől.⁵ A fogalmak körében teljességre törekvés nélkül csupán a lét-LÉT, a história-történelem, valamint a machináció/csinálmány, a gigászi/óriási fogalmait, végül az ember állati voltának tételét veszem szemügyre.

A) Filozófusok (Platón, Kant, Nietzsche, Jaspers)

Platón

Platón neve főképpen a platonizmus filozófiatörténeti összefüggésében kerül elő a Fekete füzetek lapjain, de azért van néhány olyan elemzésünk, amely magának a filozófusnak alapgondolatait taglalja. A legfontosabb a GA 94. kötetében található. Itt a platóni gondolkodás alapkérdését teszi fel a szerző, sokkal világosabban, mint más munkáiban:

„Platón – de az nem vezet a szabadba, ha a korábbi megértés nélkül, félreértve megismételjük és az ideák támogatását követeljük. S még kevésbé vezet a szabadba, ha az ideát mint az érzékfelettit és érzéktől mentesek gondoljuk el, mely szemben

áll az érzékivel és megerősítést igényel. Egyik esetben sincs szó a Platónnal való igazi gondolkodói összeütközésről, amely utóbbi csak akkor következhet be, ha elég erősek vagyunk feltenni a kérdést: mi történik, amikor az ideát mint *ousziát* vesszük és egyben az idea *noeinje* az ember lényegének alapmeghatározásává válik? Mennyiben van itt szó egy megállíthatatlan és érintetlen történés utolsó kifejtéséről, amelyet a görög *alétheiának* neveztek s ezzel többször jeleztek és tártak fel, mint amivel képesek voltak megbirkózni?”⁶

Az idézetben a kérdés a legerősebb (melyhez erősnek kell lennünk): az arra való rákérdezés, hogy a létnek mint ideának az állítása miképpen teszi felfoghatatlanná a „történést”, amelybe az ember mélyebben beletartozik, mintsem azt az ideára irányuló megragadó gondolkodás (*noein*) felfogni képes.

Másrészt Platón visszatérően a Platón–Kant–Nietzsche vonalon szerepel mint az a szerző, akinek alapvetését a kereszténység nemcsak minden további nélkül befogadta, hanem még – a latin gondolkodás sarkító tendenciájának köszönhetően – föl is erősítette olyannyira, hogy az érzékfeletti és az érzeki egymás ellentétéként jelennek meg, és ezzel mind az érzeki, mind a nem érzeki voltaképpeni valóságát elhomályosítják.

Kant

A legfontosabb, Kantra vonatkozó bekezdés a GA 95. kötetében található, ahol Heidegger először gunyorosan nyilatkozik, majd komolyra fordítja a szót.⁷ Az ironia azoknak szól, akik a feljegyzés időszakában (nagyjából 1937 körül) Kant-ellenes érvelést folytattak. Eszerint Kant túlságosan elvont, absztrakt, kozmopolita és egyetemes gondolkodó, kevésbé kötődik a német népiességhez, ezért félre kell tenni. Heidegger a gúnyos bevezetés után felvázolja Kant fontosságát a maga szempontjából. Ennek lényege a szubjektum transzcendentális jellege, amely által az alany elveszíti szubsztanciális realitását és kiszolgáltatottként, fenyegetettként jelenik meg. Ezzel Kant meghaladja a szubjektivizmus modern szellemét, noha egészében véve mégis ebben az összefüggésben helyezkedik el. A transzcendentális bizonyos mértékben a platóni „meta”, az idea utóhatása, ám ennek egyben újszerű, sajátos, a *Dasein* későbbi felfogását bevezető újraértelmezését nyújtja. További érdeme Kantnak, hogy a szubjektum szubjektivitásának felfogásával megmentette az embert a pszichologizmus és a biologizmus csapásától, amely a 18–19. század fordulóján (főképpen a francia és angol empirizmus és szcientizmus körében) már erőteljesen jelentkezett. Kant az ember emberségét gondolta el, s ekképpen újabb lépéshez adott lökést, ti. a platonizmus későbbi leküzdéséhez. Heidegger Kant-felfogása itt is, miként a *Kant és a metafizika problémájában* egyszerre találja átütő erejűnek e gondolkodót, ám egyben olyannak is, akit meg kell haladni.

Hozzá kell tenni, hogy amennyire értékelhetőnek tartja Heidegger a kanti gondolkodást, annyira felszínesnek, formálisnak, számítóknak a neokantianizmust. Míg Kant képes volt a transzcendentálist a valós gondolkodás keretébe illeszteni, a követőinél, s különösen a későbbi neokantianusoknál mindez a szubjektum valóságának elkerülésére irányuló törekvés hordozója lett. Figyelemre méltó, hogy a sokszor a neokantianizmussal szembenállónak tekintett egzisztencializmus Heidegger számára ugyancsak a neokantianizmus hatása, mivel olyan szubjektummetafizikát kínál, amely képtelen felfogni a létkérdést. Másképpen fogalmazva: az egzisztencializmus mint szubjektummetafizika a létező többségének a sajátos hangsúlyozása, amiképpen a neokantianizmus is, ám míg ez utóbbi absztrakt, az előbbi realista, sőt olykor pszichologizáló-biologizáló.

Ugyancsak felmerül az a jellegzetes heideggeri gondolat, hogy Kantot megérteni csak a maga forrásából kiindulva lehetséges, ami azt jelenti: a saját problémáfelfogásából és a rá jellemző gondolkodás szerint.⁸ Ez a megfogalmazás egyébként abban is eligazít, maga Heidegger miképpen látná filozófiailag értelmesnek a saját életművének értékelését.

Nietzsche

Heidegger felteszi a kérdést: Kicsoda Parmenidész? Kicsoda Kant? Ki Nietzsche? Válasza minden esetben: Parmenidész. Kant. Nietzsche:

„Mindegyik saját maga. Mindenki önnön maga, ugyanaz. Mindegyik meghatározója a maga vanjának. Ez a van LÉTÉ. A LÉT a LÉT.”⁹

Az ismert tétel szerint Nietzsche a nyugati platonizmus beteljesítője. Heidegger e felfogása mögött az a mély értelmű belátás áll, mely szerint egy jelenség, egy felfogás legélesebb tagadása, ellentétébe való átfordítása magának a jelenségnek vagy felfogásnak az összefüggésébe tartozik, annak kifejlése. Nietzsche a platonizmus ezen extrém tagadója, vagyis – pozitív állításán keresztül – végső megvalósítója. „Isten halott” – e híres tétel, mint Heidegger mondja, még mindig a kereszténység nyelvét alkalmazza.¹⁰ S a platonizmus tagadása is platonizmus, ti. fordított platonizmus, ahol az idea helyét az élet, az érzéki, a reális veszi át, ám ez a reális ideális, amelynek megvalósulása a volta-képpeni cél, amilyen például az Übermensch. Nietzsche tehát a modern Szókratész, aki kifordítja a platonizmust, felhív a korábbi elvetésére, de tartalmilag nem haladja meg a tagadás körét.

Miként Heidegger írja,

„[Nietzsche] megértésében a legnehezebb feladat az, hogy saját akaratának lefokozása nélkül mégis elkerüljük azt a szinte ördögi sivárságot, amely a korszakból tör elő és Nietzsche útját eltorlaszolja, lényegi pontokon felforgatja. Ám ahol szavaiban és gondolkodásában látszólag a legdurvább biologizmus jelenik meg, valójában valami más törekszik a szabadba – ám az előbbi könnyebb észlelni s ez elfedi a lényegit. Ez a helyzet, noha különféleképpen, talán minden filozófusnál felfedezhető, s ezért a filozófiatörténet áthagyományozott 'képét' elsősorban a szembetűnő alakítja, ami mögött csak kevesen fogják fel a gondolkodás rejtett történelmét.”¹¹

Am Nietzsche nem fogta fel a létproblémát, ezért nem is juthatott el az új horizont létrehozásáig;¹² a létet a keletkezéssel keveri össze már igen korán; kortársai nem értették, „tudománytalannak” vélték, amit nem is lehetett meghaladni sem a fenomenológia, sem az egzisztenciafilozófia által, mivel az egyik a tudomány archaikus fogalmát vette elő ismét, az utóbbi a konkrét embert nem volt képes a lét összefüggésében felfogni.

Jaspers

Jaspers az utóbbi vonalon sokszor Heidegger szövetségeseként tűnik fel, ám a köztük levő különbség Heidegger szerint áthidalhatatlan. Életrajzi vonalon jellemző Jaspers 1946-ban keletkezett szakvéleménye Heideggerről, amelyben abban foglal állást, Jaspers hogyan látja Heidegger szerepét a háború utáni egyetemi világban. Jaspers óvatos fogalmazása ellenére is élesen elutasító, amennyiben azt állítja, Heidegger gondolkodása az egyetem eszméjével szemben ellenséges, arra nézve veszélyes, ezért e gondolkodás érvényesülését meg kell akadályozni.¹³

Noha Heidegger olykor Jaspers tiszteletéről és megbecsüléséről nyilatkozik, senki más kapcsán nem fogalmaz annyira élesen. Jaspers már a *Lét és idő* kefelevonatait is látta, s innen, úgymond, „kölcsonvette” a belevettség (*Geworfenheit*) gondolatát;¹⁴ írásmódja pongyola és tudatlan; törekvése teljességgel ellentétes Heideggerével, mivel a létkérdést nem ismeri. Jaspers a metafizika végkifutása, nem meghaladása, hiszen nem tesz mást, mint Kanthoz tér vissza a szubjektumfelfogásában, miközben Kierkegaardot „szekularizálja”. A jaspers-i egzisztenciafilozófia „szubjektivitásmetafizika”, amely az azt megelőző kétszáz év filozófiai fejlődését ki akarja iktatni. Pszichológiailag értett metafizikáról van szó, írja Heidegger; amit Jaspers „filozófia” címszó alatt művel,

az a gondolatlanság szörnyszüleménye (*Mißgeburt*).¹⁵ A visszatérő fő vádpont Jasperszel szemben az, hogy a lét horizontjáról nincs tudomása; ezért nem fogja fel megfelelően a szubjektumot sem, azaz éppenséggel kantianus szubjektumként fogja fel, ami Heidegger felfogásában nem más, mint a modernitás fenntartása, a léthorizont s ekképpen a *Dasein* elvételése.

Összefoglalva: A Fekete füzetek a nyugati filozófiatörténet ismert heideggeri felfogását megerősítik, néhány ponton élesebb fényt vetnek rá. E felfogás léttörténeti, helyesebben LÉTtörténelmi lefelfogás, amelyben a LÉT elkerülése, elrejtőzése, visszahúzódása érvényesül, illetve a vele való visszaélés a kezdetektől fogva egészen a kortárs filozófiáig. A Fekete füzetek világosabbá teszi, hogy a heideggeri létgondolkodás egyszerre merít a nyugati gondolkodásból, ragadja meg azt a maga egészében és lép túl rajta egy nehezen verbalizálható, másféle gondolkodás irányában, amelynek még körvonalai is alig adottak.

B) Centrális gondolatok (Lét, történelem, machináció, gigantikus, élőlény/állat)

A Lét mint LÉT

Heidegger a létnek mint LÉTnek (*Sein*) a felfogásával közismerten meghaladta a fundamentálonológia szintjét és a LÉTet mint dinamikus struktúrát értette, amely minden másnak a forrása s amely nélkül a létező, a *Dasein* nem fogható fel sajátlagosan. De még a LÉT sem fogható fel minden további nélkül, mivel egyedül a LÉT teszi lehetővé és valóságossá a LÉT mondatát. A LÉT a szövegben jellegzetes összetételekben szerepel, mint amilyen a lét valósága (*Wahrheit des Seyns*), a LÉTtörténelem (*Seyngeschichte*), a LÉTre irányuló kérdés (*die Frage nach dem Sein*) – oly kifejezésekben is, mint a LÉT étere (*das Aether des Seyns*), a LÉThegy (LÉTrejtelelem, *das Gebirge des Seyns*),¹⁶ vagy a LÉTkerék (*das Rad des Seyns*).

Nem kívánom, s talán nem is tudnám lefedni a Fekete füzetek legfontosabb gondolatainak egész körét a LÉTre vonatkozóan, mivel a legtöbbet emlegetett szó a szövegben éppen a *Sein*. Ennél fontosabb rámutatni arra, hogy a LÉT mindenen túlisága, mindent meghaladó jellege, önjellege szokatlanul erős hangsúlyt kap. Erre nézve Heidegger visszatérően hangsúlyozza a LÉT lenni hagyásának szükségét (*seyn-lassen*),¹⁷ ami a róla való nyilatkozatot is érinti magukban a szövegekben. Ennek eredménye, hogy csak ritkán és legtöbbször áttételesen szólal meg a LÉT-ről, ti. mint a léttörténelmi gondolkodás forrásáról, a filozófia eltitkolt összefüggéséről, a folyóról, amely az isteneket és az embert elválasztja, vagyis amin keresztül olykor találkozhatnak.

Ami azonban mindennél fontosabb, az Heidegger végső értelmezése ebben a tömondatban kimondva: A lét a LÉT (*Das Sein ist das Sein*).¹⁸ Aminek jelentése: sem a létező, sem a lét, sem a történelem, sem az esemény, sem semmi nem lehetséges a LÉT nélkül, amely egyszerre adja át magát mindennek, létesíti és fenntartja őket, s ugyanakkor rejtőzik el mindebben és mindezen kívül, vagyis teszi lehetővé a szabadság teljes érvényesülését abban, ami ő maga és ami általa van.

A LÉTben válik a história történelemmé, végeredményben LÉTtörténelemmé – azé a történelemmé, amelyben a LÉT feltárlása, önátadása és elsajátítása lehetségessé válik, vagyis lehetségessé válik a másik gondolkodás, a másik kezdet. A história ennek a folyamatnak az elfedése, megtagadása; a történet, a léttörténet, e folyamatvalóság sejtése talán, de leginkább félreértése – ahogyan mondjuk Sartre érti félre fatálisan Heidegger gondolatait.¹⁹ Fontos kiemelni, hogy Heidegger messze túllép azon a korábbi, Hegel által hangsúlyozott gondolaton, mely szerint filozófiatörténet csak önálló filozófia alapján lehetséges, máskülönben az egyes szerzők megértése felszínes marad. Heidegger szerint

még az önálló, bármennyire is eredeti vagy intelligens filozófiai felfogás sem alkalmas arra, hogy a történetet a maga lényege szerint megragadjuk, mivel az utóbbi csak a LÉT szerint lehetséges, amelyhez csak a heideggeri út vezethet el.

Csinálmány, óriási (machináció, gigantikum)

A Fekete füzetek nagy negatív fogalmai ebben az összefüggésben jobban érthetők. LÉTfelfogás nélkül – jelentsen ez bármit – a létező, a szubjektivitás, a kanti szubjektum, a platóni *meta*, a transzcendentális, vagy akár a keresztény értelemben vett transzcendencia foglyai maradunk. E fogság nem egyszerűen elszenvedés, hanem egyben és sokkal inkább a LÉT, a LÉTörténelem, a LÉTgondolkodás, a LÉTvalóság felhasználása, széttörése, gyakorlati alkalmazása, a vele való totális – valóban: tudományosan és politikailag is totális – visszaélés, ami (a korábbi heideggeri kifejezéssel élve) a technika lényege.

A technikát a Fekete füzetek – a párhuzamos munkák szóhasználatával egyezően – a csinálmány, machináció (*Machenschaft*) kifejezésével adja vissza. A LÉT elhallgatása élesen szembenáll a machináció gigantikumával (*das Riesige*), noha „a létező machinációja – vagyis a létező uralma mint machináció, amely »élményre« kényszerít és rászorul az »életre« mint alapvalóságra és célra – a LÉTet mégsem képes kioltani.”²⁰ Ami korántsem meglepő azoknak, akik a kifejezést más Heidegger-művekben is tanulmányozták, az, hogy a machináció nem egyszerűen a gép, hanem alapvetőbben a civilizáció, a kultúra, az egyház – oly területek, amelyeken a machinációt eleinte akár nem is gyanítanánk. Ám az emberi uralma, a létező machinációja, azaz a hatékonyság, hatásszerűség gyökere a legmélyebb: belenyúlik a LÉTbe. A számítás valamiképpen ugyancsak a LÉTben gyökeredzik, de azt elfeledve, azt megtagadva bontakozik ki és válik gigantikus hatalommá, hatássá, hatásösszefüggéssé.²¹ Egy, a szövegben szereplő összefoglalás szerint:

„A nagyság különböző formái: Az óriási, amely a létező machinációszerűségét tartalmazza, a lehetetlent tagadó számítást. A titanikus: Az, ami az istenek elleni lázadást váltásztja. A hajlíthatatlanság erőszakossága. A kezdeti: amely létrehozza az egyszerű eredetét annak egyediségében és megkerülhetetlenségében.”²²

A mennyiségi nagyság csak egy mélyebb törekvés kifejeződése, amely összefügg a machinációval, a csinálmánnyal, az egyszerű tagadásával, a modern technikai civilizáció kiterjedésével – amiben titanikus hajthatatlanság rejlik, s Heidegger bizonyára abban sem kételkedett, hogy e hajthatatlanság egykori végzete a mai technikai civilizációra is érvényes.

Az ember

Visszatérő gondolat a Fekete füzetek-ben az, hogy mindaddig, amíg az ember a létezők s az ezekkel szorosan összefüggő machináció hatalma alatt áll, nem képes emberségét valóban felfogni; nem más, mint historikus állat, történeti élőlény (*historisches Tier*). Az ember mint historikus élőlény témája a legszorosabban kapcsolódik a fenti témákhoz. A nyugati történelemben az ember meghatározása, *zoon logon echón*, *animal rationale*, azaz értelemmel bíró élőlény. Ez az értelem az *ousziát* gondoló *noein*, ami Heidegger szerint az embert belekötöti az állati létbe és nem engedi attól való elkülönülését. Az állati lét, miként ez a Fekete füzetek lapjain is megjelenik, az érzékeiben és testiségében élő világtalan létező, amely nem képes felismerni a létező létét, mivel ehelyett a maga fenntartására törekszik. Az ember mint historikus élőlény historikusan önfenntartó, az önmegegerősítésre, az önkiterjesztésre törekvő; létmódja a fennmaradás,

a *survival*, a léttől elszigetelt maradátság. A kultúrában, a religióban, a történelemben mint históriában ezt a tendenciát fejt ki és fejleszti mind magasabb szintre a maga teljességéig. A kiteljesedésben az ember mint historikus lény maradandó.

Fontos leszögezni, hogy Heidegger számára az ember méltósága – kanti értelemben –, avagy az ember hid-jellege (Nietzsche módján) nem vezet túl a historicitáson, hanem annak csupán kifejlése, betetőzése. Igaz ez az *Übermensch* is, mivel az „az utolsó ember”, az embernek mint élőlénynek (*Lebe-Wesen*) a beteljesítése.²³ Az *Übermensch* a megvalósult metafizikus ember, de az ember egész élettörténete a metafizika történetével esik egybe. Az ember mint élőlény a léttől való elszigeteltség, amelynek helyére a létező előállítása kerül, vagyis a technika, a machináció, a gigantikum – az ember életmódja a maga teljességében. A historikus élőlény azonban nincs tudatában sem a történelemnek, sem a létnek, sem a hatalomnak, ezeket a létező kiterjesztéseként érti és a maga fenntartására fordítja. Igaz ez a történeti élőlény istenére is, aki oroszlánabb az oroszlánál, ragadozóbb a ragadozónál (*Raub-Tier*), azaz élőlény módjára elképzelt teljes élőlény.

Amíg az ember ekként fogja fel magát, nem képes megkérdezni: mi és ki az ember? A rasszisztikus, véralapú emberfelfogás soha nem tudhatja meg, mi és ki az ember. Ahhoz, hogy ezt megtudhassuk, le kell számolni a számító állattal, az élőlény-emberrel és fel kell ismerni az ember létgyökerét, LÉThez tartozását. Csak a LÉTösszefüggés tárja fel az ember mivoltát és kilétét, valamint a historikust és a történetit meghaladó történelmiségét, amely elhagyja az ember elemberiesítését (*Vermenschlichung*) és feltárja LÉTszerűségét. Mindez a németiség hivatása lett volna, de most (1945 után) vagy három évszázad is eltelhet, amíg a németek ismét felfedezik hivatásukat a történelemben.²⁴

(Az antiszemitizmus kérdése) A fentiekhez szorosan kapcsolódik Heidegger ún. antiszemitizmusának kérdése, noha maga a szerző határozottan tagadja, hogy az „antiszemitizmus” alkalmazható lenne a gondolataira. Miként valamennyi, antiszemitizmussal gyanúsított állításaira is érvényesen megfogalmazza:

„Megjegyzés számaraknak: E gondolatnak semmi köze nincs az »antiszemitizmus-hoz«. Az antiszemitizmus ugyanis oly örültség és annyira elvetendő, mint a kereszténység véres és főképpen vértelen fellépése a »pogányokkal« szemben.”²⁵

Ez is mutatja, hogy az antiszemitizmus annak mai, politikai jelentésében nehezen értelmezhető Heideggerre nézve. A fenti gondolatmenetektől ugyancsak kiderül, hogy a szerzőt sokkal mélyebben foglalkoztatják azon egyetemes-történelmi összefüggések, amelyekhez képest a kérdés nem tűnik elsődlegesnek. Felfogásom tehát azon szerzőkéhez áll közel, akik szerint a nemzetiszocializmus összefügg Heidegger műveivel, de csupán alacsony szinten, gyakran felszínesen, mivel Heideggert sokkal nagyobb kérdések foglalkoztatták; s a gyenge összefüggést alátámasztja az a tény is, hogy minden időszakában erős kritikával illette azokat a jelenségeket – így a technikát, de a német nacionalizmust is –, amelyek a náci mozgalom számára fontosak voltak. Másfelől nem tagadható, hogy a Fekete füzetek eddig megjelent kötetiben található hét nevezetesebb szakasz LÉTtörténelmi összefüggésbe állított antijudaizmust mutat, vagyis (el térően Peter Trawny állításától) nem antiszemitizmust, hiszen ez utóbbi egyértelműen rasszisztikus kötődésű, ami Heideggernél kizárt.²⁶

Az egyes szövegek beható vizsgálata azonban azt is megmutatja, hogy Heidegger *tévedésben* volt a zsidósággal kapcsolatban. Noha a kifejezést használja (*Judentum*), valójában nem gondolkodik rassz alapján, hanem egy mentalitást jelöl e kifejezéssel, amelynek lényege az óriási kiteljesedésben játszott kulcsszerep. Ám a szóhasználattal több probléma is van: a) Heidegger tévesen alkalmazza a zsidóság megjelölést egy valóban létező

jelenségre, mivel a zsidóság ugyanolyan komplex alakzat, mint bármely más történeti közösség. b) A zsidóságot valóban meghatározó leírás nem a machinációban, a számításban, hanem történeti istentudatukban adott. c) A zsidóság tagadhatatlan jelentősége azokban a pozitív folyamatokban, amelyeket Heidegger is említ, nem egyeztethető össze a zsidóság kifejezés egyes alkalmazásával Heidegger munkáiban. Például egy alkalommal részletesen leírja, mennyit köszönhet Husserlnek, miközben Husserl zsidó hátterét is említi.²⁷

Az alábbi, Heidegger kritikus recepcióját hangsúlyozó álláspont azt is világossá teszi, hogy miért kell a zsidóság nagy gondolkodóit Heideggernek a szempontjából is alkotó jelentőségűnek tartanunk.

(*Kritikai észrevételek*²⁸) Heidegger életműve nemcsak korunk legjelentősebb gondolati műve, hanem a nyugati gondolkodás egészének egyik kiemelkedő teljesítménye. S nemcsak a *Lét és idő* tartozik a legjelesebb filozófiai művek sorába, ahogyan például Lévinas megjegyezte, hanem a későbbi írások is, így a *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)* és – véleményem szerint – a Fekete füzetek most közreadás alatt álló sorozata is. Ez utóbbi már csak terjedelme, illetve a szerző egész életművét végigkísérő jellege miatt is fontosnak minősíthető.

Két kritikus megközelítést ajánlok: az egyik formai, a másik tartalmi. Formailag Heidegger szinte mindvégig megmarad az értekező próza nyugati hagyományának kötelékében. Még akkor is, ha sajátos szóhasználatával, illetve gondolatmeneteinek elliptikusságával ezt az értekező prózai keretet erősen feszegeti. Heidegger olykor költői szövegeket is közread, ill. a Fekete füzetek-ben is átvált az egyes szám második személyű közlésre.²⁹ Egészében azonban a nyugati értekező próza Arisztotelészre visszanyúló hagyományához tartja magát, és nem hoz létre olyan, mindenoldalúan kidolgozott önálló műfajt, mint amilyen Platón dialógusformája vagy Ágoston vallomásos prózája volt.³⁰ A Fekete füzetek formailag újszerű, mégis a nyugati hagyományhoz tartozik és szövegeinek döntő többsége formailag konvencionális.

Ám itt élesen kimondhatjuk, hogy aránytalanság áll fenn a Heidegger által követelt gondolati egyedülállóság – különösen a LÉT tárgyalása – és a formai konvencionálizmus között. Miért lenne természetes a régi értekező műfaj alkalmassága egy ily erőteljesen különböző, tárgynak sem nevezhető téma vonatkozásában? Miért elfogadható az egyes szám harmadik személy túlnyomó és következetes használata egy olyan valóságra nézve, amely nem ebben a személyben és számban áll fenn és alapvetően kérdéses, hogy egy efféle nyelvtani megközelítés nem zárja-e ki – eleve és már mindig is – a róla való valós megnyilatkozást. Itt jegyzem meg, hogy ezt a problémát felvettem a *Vallásbölcsélet* c. munkámban, és akként válaszoltam meg, hogy a végső valóságot illetően a köznapi személyes névmások és számok nem teszik lehetővé a problémátlan megnyilatkozást.³¹

Idekapcsolódik az a tartalmi kritika, amely Heidegger filozófiatörténeti felfogásának kettősségét érinti. Egyfelől azt látjuk, hogy Heidegger szerint sem a kortársai, sem az elődei nem érnek fel a létgondolat magasságába, talán az egyetlen Hölderlin kivételével. Nietzsche fordított platonizmusa miatt, mások más miatt nem jönnek számításba. Mindazonáltal Heidegger elmékedéseiben a legtöbbet éppen a filozófiatörténettel foglalkozik, különösen Platónnal, Kanttal, Nietzschével, Hegellel. Mindez történelmi, LÉTtörténelmi megközelítést tartalmaz, ám mégis a múlt foglalja le, míg a jövőbeli gondolkodást csak vázlatosan tárja olvasói elé. Hajlik arra a felfogásra, amely szerint Sartre, Husserl és még sok más gondolkodó is elvétették a valódi kérdések felfogását, s ezért nem is méltóak különös figyelemre.

Ezzel az állítással azonban élesen szembehelyezhető az a tény, hogy maga Heidegger a husserli fenomenológiai mozgalomban léphetett és lépett fel, s aligha találhatott volna másik megfelelő kontextus saját életműve kibontakoztatása végett. Terminológiáját, megközelítésmódját alapvetően meghatározza a husserli fenomenológia. Ezt a későbbiekben meghaladja, terminológiáját továbbépíti, ám világos kapcsolat vonható a husserli gondolkodás fő célkitűzései és Heidegger céljai közé: mert ami Husserlnél az egyetemes korrelációs a priori végső valósága, az Heideggernél az időiségében felfogott lét, később LÉT – oly formális hasonlóság jelentkezik itt, amit fölösleges volna tagadni, csupán pontosítani szükséges.

Mindez tartalmilag is erőteljesen alátámasztható oly szerzőkre nézve, mint Kant, Fichte, vagy Hegel. Kant transzcendentális-fogalma, Fichte *Dasein*-ja, Hegel felfogásának számos eleme jelentkezik Heidegger gondolkodásában és hat rá termékenyítően. Így az is kimondható, hogy Heidegger filozófiai hiperkritikája korábbi fejlemények alapján áll, amelyek nélkül a létgondolat sem merülhetett volna fel és nem nyerhetett volna ilyen nagyszabású kifejtést. Heidegger sokkal többet köszönhet e korábbi gondolkodóknak, például Max Schelernek, mint ahogyan azt ő elismerni kívánja. A létkérdést Scheler vetette fel először a fenomenológia összefüggésében, mivel felfogta azt a veszélyt, hogy Husserl transzcendentális hangsúlya, a fenomenológiai redukció építménye a valóságos létet értelmezhetetlenné teszi.

Ennek megfelelően válaszolható meg a zsidóságot illető nehézség is: Heidegger nem volt annak kellően tudatában, hogy saját gondolkodása, de általában a nyugati gondolkodás kibontakozásában milyen jelentős szerepet játszottak zsidó háttérű vagy identitású szerzők. Heidegger tehát téved, amikor a zsidóságot csupán és kizárólag azzal a negativitással kapcsolja össze, amit az óriási, a gigantikum fejez ki a munkáiban.³²

De még ha csak efféle tevékenységet tulajdoníthatnánk zsidó háttérű szerzőknek, a valódi értékelés nem lehet más, mint annak a negatív munkának az elvégzése, ami lehetővé teszi a másik gondolkodás, a LÉTgondolat előtérbe kerülését, amikor ennek megjön az ideje. Hiszen az óriási machinációja nem egyszerűen visszaélés, hanem valamiképpen a LÉT valóságát fejezi ki, és nem öncélú, hanem a LÉTvalóság kellő időben bekövetkező, a szabadságot igazán lehetővé tevő, mindent átalakító felfedezését készíti elő. Ezen előkészítő munka az, amit Heidegger nem látszik észrevenni, noha sok állításának mégis burkolt tartalmát képezi.

Miként idéztem Heidegger állítását: A Lét a LÉT. Vagy, ahogyan másutt mondja: A LÉT a LÉT.³³ Ehhez tegyük hozzá az elkerülhetetlen következményt: A létező a LÉT. Még inkább: minden a LÉT – *Alles ist Seyn*. Nincs semmi – a semmit is ideértve –, ami valamiképpen ne LÉT volna. A zsidóság legkiemelkedőbb gondolkodói, pl. Lévinas, ezt a tényt legjobb pillanataikban ugyancsak felfogták. Kétségtelen, hogy Heidegger egyedülálló tematikájának egységességében és újszerűségében; de ez az új a régi gyökeresen újszerű folytatása. Lehet más, mint éppen folytatás? Legyen új kezdet vagy visszatérés, teljesen más vagy másik gondolkodás: a LÉT szerint régi és új létszerűen összetartoznak.³⁴

A saját pályafutásomban két fogalomkörben próbáltam a heideggeri létfogalomhoz hasonló, végső forrásvalóságot feltüntetni: először a *Vallásbölcseletben*, amely a maga nemében az első és megjelenése óta is egyetlen olyan bölcséleti munka, amely a filozófia- és tágabban a nyugati eszmetörténet közegében kívánja kifejteni a vallásnak nevezett valóságfeltárlás vagy önfeltárlás tematikáját. Ez a tematika önmagát kínálja a magyar vallás szó kifejlődésében, szemantikájában és alkalmazásaiban; a *Vallásbölcselet* ezt a szemantikát és fogalomtörténetet továbbfejleszti és önálló bölcséleti formához juttatja. A másik fogalomkör a magyar vallás kifejezés legmegfelelőbb,

a latin és neolatin nyelvekben, illetve a hozzájuk kapcsolódó fogalomkultúrákban adódó megfelelője, a *revelatio*. Noha sok tekintetben különbözik a vallás/religio fogalomtörténetétől és szemantikai lehetőségeitől, angol nyelven mégis ez a latin eredetű kifejezés tűnt a legalkalmasabbnak arra, hogy a valóságot mint önfeltárást (mint „vallóságot”³⁵) megközelítsem és ismertető céllal kifejtsem. Ennek eredménye több munka, különösen a *Radical Revelation* c. kötetem. Ez a mű a heideggeritől eltérő fogalomkörből indulva végeredményben az „alles ist Seyn” tételét igyekszik kifejteni azon dictum jegyében, amely szerint *revelatio quodammodo omnia*.³⁶ E mondásban az „omnia”, a minden nem egyszerűen „minden egyes” vagy „összevéve mindent mint olyat” jelentéssel bír, tehát nem egyszerűen existenciális vagy univerzális, hanem azon túlmenően *radikális*, azaz eredendő és teljes, minden egyéb meghatározáson túlmenően.

SZAKIRODALOM

- Babich, Babette, Heidegger's Black Night: The *Naclass* and Its *Wirkungsgeschichte*. In: Farin, Ingo and Malpas, Jeff, *Reading Heidegger's Black Notebooks 1931–1941*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2016.
- Mezei Balázs: *Vallásbölcselet. A vallás valósága*. Gödöllő: Attraktor, 2005.
- Mezei Balázs M.: *Religion and Revelation after Auschwitz*: New York: Bloomsbury, 2014.
- Mezei Balázs M.: *Radical Revelation. A Philosophical Approach*: London and New York: T&T Clark (Bloomsbury), 2017.
- Heidegger, Martin: *Kant és a metafizika problémája*. Gond–Osiris: Fordította: Ábrahám Zoltán. Budapest, 2000.
- Heidegger, Martin: *Überlegungen II–V. Schwarze Hefte 1931–1938* (GA 94). Szerk. Peter Trawny. Frankfurt: Vittorio Klostermann, 2014.
- Heidegger, Martin: *Überlegungen VII–XI. Schwarze Hefte 1938/39* (GA 95). Szerk. Peter Trawny. Frankfurt: Vittorio Klostermann, 2014.
- Heidegger, Martin: *Überlegungen XII–XV. Schwarze Hefte 1939/41* (GA 96). Szerk. Peter Trawny. Frankfurt: Vittorio Klostermann, 2014.
- Heidegger, Martin: *Anmerkungen I–V. Schwarze Hefte 1942–48* (GA 97). Szerk. Peter Trawny. Frankfurt: Vittorio Klostermann, 2015.
- Siegel, Zachary: 7 NEW TRANSLATED EXCERPTS ON HEIDEGGER'S ANTI-SEMITISM (FEBRUARY 23, 2015), at: <http://www.critical-theory.com/7-new-translated-excerpts-on-heideggers-anti-semitism/> (2018. március 4.)
- Trawny, Peter: *Heidegger und der Mythos der jüdischen Weltverschwörung*. Frankfurt: Vittorio Klostermann, 2015.

JEGYZETEK

1 Heidegger, Martin: <i>Kant és a metafizika problémája</i>. Gond–Osiris: Fordította: Ábrahám Zoltán. Budapest, 2000. 2 Noha MacIntyre megjegyzését eleinte grotesknek véltem, a Fekete füzetek olvasása világossá tette, hogy korántsem volt az, és a filozófus statáriális kivégzése reális lehetőség volt. Vö. a Fekete füzetek több utalását a <i>Tötungsmachinerie</i>-re, mely 1945 után Németországban elszabadult, pl. GA 97, 148. o. 3 Heidegger, Martin: <i>Überlegungen A (II–IV)</i>, GA 94, 530. o. 4 Uo., 529–530. o.	5 Ismert, hogy Heidegger páratlan tekintélye ellenére is háttérbe szorul a nemzetiszocializmus ideje alatt. Hans Heyse számított a vezető filozófusnak sokak szemében, aki egy időben a Kant Gesellschaftot vezette, majd mások mellett felelt a <i>Kant-Studien</i> újraindításáért 1942-ben. 6 GA 94, 91, 366. o. 7 GA 95, 36, 32–33. o. 8 Uo., 390. o. 9 GA 97, 391. o. 10 GA 94, 186, 76. o. 11 Uo., 26, 325. o. 12 Uo., 132, 49. o.

- 13 GA 97, 62. o.
- 14 Uo., 197. o.
- 15 Uo., 91. o.
- 16 „Doch das Seyn birgt, undenkbar dem Denken, das Heile.” (GA 97, 89. o.)
- 17 GA 97, 117. o.
- 18 GA 95, 181. o.
- 19 „»Sartre« - äußerst intelligent, noch größer als die Intelligenz ist, die schriftstellerische Gewandtheit, noch größer als die ist die Geschicklichkeit, sich als original zu geben, noch größer als die Geschicklichkeit ist die Verschleierung der Quellen, noch größer als diese ist das Miverstehen von »Sein und Zeit«, von »Vom Wesen des Grundes« und »Was ist Metaphysik?« und des Kantbuchs.” (GA 97, 166. o.)
- 20 GA 95, 278. o.
- 21 Megjegyzendő, hogy a Fekete füzetek eddig kiadott kötetei nem alkalmazzák a *Ge-stell* kifejezést, amelyet Heidegger a GA 65. kötetében a *Machenschaft* értelmében használ.
- 22 GA 94, 503. o.
- 23 GA 97, 386. o.
- 24 Uo., 57., 82, 150. oldalak; Überlegungen XIV, 176. o. Heidegger két értelemben is használja a három évszázad gondolatát: egyfelől a technikauralom mintegy három évszázad alatt bontakozott ki Nyugaton; másrészt ennyi idő kell az akkori jelentől (a 20. század közepétől) az új szellemi áttörésig. Végül az is megfordulhatott a fejében, hogy a reformáció után is kb. ennyi időbe tellett a németiség politikai súlyának helyreállása.
- 25 GA 97, 159. o.
- 26 Lásd e szakaszok angol fordítását itt: <http://www.critical-theory.com/7-new-translated-excerpts-on-heideggers-anti-semitism/> (2017. május 4.)
- 27 GA 97, 462. o.
- 28 Lásd ehhez: Babich, Heidegger's Black Night, in: Farin, Ingo and Malpas, Jeff, *Reading Heidegger's Black Notebooks 1931–1941*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2016.
- 29 GA 97, 98. o.
- 30 Mindkettő esetében tárgyalhatók a kortársi összefüggések, de az önálló formateremtés ténye nem tagadható.
- 31 Mezei 2005, II., 491–484. o.
- 32 Ennek egyes aspektusaihoz lásd Mezei 2013.
- 33 GA 97, 391. o.
- 34 A metafizikai horizont teljesebb felrajzolásához lásd Mezei 2017, különösen xi–xxiii. o.
- 35 Mezei 2005, I., 145–148. o.
- 36 „A reveláció valamiképpen minden.” Lásd: Mezei 2017, 325. o.